

ELS IVORIS DE LA LLOMA DE BETXÍ

Josep Lluís Pascual Benito

Museu de Prehistòria-SIP

Entre els materials confeccionats en matèria dura animal de la Lloma de Betxí s'ha documentat un bon nombre de peces d'ivori d'elefant, les quals constitueixen un dels conjunts més nombrosos de l'edat del bronze peninsular d'aquesta matèria coneguts actualment. La seua procedència de defenses de proboscídids no ofereix dubtes ja que en observació macroscòpica presenta dues característiques que la defineixen. D'una banda, una estructura a base de capes concèntriques de curvatura considerable que correspon a les línies de creixement, zona per on sol fragmentar-se aquest material. D'una altra banda, en moltes superfícies s'observa una retícula suau de línies més fosques, denominades línies de Schreger, una característica només present en l'ivori d'elefant i que, amidades en la zona perifèrica de la defensa, ajuden a discriminar entre els elefants holocens o els fòssils (Espinoza i Mann, 1993), si bé en les peces

analitzades la poca grandària no permet l'amidament dels angles d'intersecció.

El conjunt eburni de la Lloma de Betxí està compost per un total de quaranta-sis peces, de les quals dues són preformes de matèria primera i la resta productes acabats: botons i penjolls. De les dues peces de matèria primera, una és un prisma de secció triangular amb totes les cares de superfície plana allisades mitjançant abrasió i és la peça de majors dimensions i pes de tot el conjunt. L'altra és una barra longitudinal de secció quadrangular irregular amb les superfícies sense allisar i dues cares corbes corresponents a la superfície de creixement de la dent. Ambdues procedeixen de la part

Fig. 1. Prismes d'ivori per a la fabricació de botons.

exterior de la defensa i van ser obtingudes pel seu serrat longitudinal en relació al seu eix major (Fig. 1).

Entre els productes acabats destaquen els botons en V, denominats així pel tipus de perforació que dibuixa la seua secció en convergir dues perforacions obliqües. Encara que tradicionalment es classifiquen com a botons, és probable que no tingueren aquesta funció, atés que els últims descobriments en tombes apunten que es portaven cosits a la roba en diferents parts del cos. Els botons constitueixen el grup més nombrós, amb quaranta-un

exemplars, i se'n documenten de tres tipus: piramidal, prismàtic curt i prismàtic llarg. L'únic botó piramidal és el de majors dimensions, té la base quadrada i, com a peculiaritat, una entalladura en la cúspide que possiblement es relacione amb el sistema de subjecció. Els botons prismàtics triangulars curts en són tretze, nou de secció triangular amb l'aresta ben marcada, dos de secció plana convexa i un amb l'aresta superior exfoliada. Tots presenten la base rectangular. En dotze casos les perforacions es troben centrades, mentre que en un és excèntrica, i presenta en la part oposada una llengüeta en la base de la cara lateral, producte del serrat des de la cúspide i posterior flexió, per la qual cosa deu tractar-se d'un botó prismàtic llarg que es va fracturar i es va reaprofitar (Fig. 2: 4). Uns altres dos presenten una perforació transversal prop de la cúspide, possiblement fallida, per la qual cosa es van tornar a perforar en una altra cara, i en uns altres dos una de les perforacions de la base sobrepassa a la part exterior. Els botons més nombrosos són els prismàtics llargs, amb vint-i-quatre exemplars segurs i tres probables ja que es troben fragmentats. Hi ha una àmplia variació en la grandària. Excepte quatre amb secció plana convexa, la resta la presenten triangular. En cinc ocasions una o dues de les perforacions es van fer molt pròximes o en la vora de la base, per la qual cosa van afectar els laterals en part, i van deixar-hi una o dues mosses. En uns altres dos casos, un parell de perforacions es van sobrepassar i es va perforar la cara dorsal. Un presenta una llengüeta de flexió en una cara lateral, prop del vèrtex oposat a les perforacions, per la qual cosa el serrat es va fer des de la base. Un cas peculiar presenta quatre parells de perforacions, encara que, per trobar-se fragmentat longitudinalment, no podem

saber si responen a una fractura de les dues primeres o si totes es van fer alhora.

Els penjolls són escassos, un és allargat de secció trapezoïdal de vèrtexs roms i els costats rectes convergents, amb la base més ampla que la zona perforada que es troba fragmentada (Fig. 2: 9). L'altre possible penjoll està confeccionat a partir d'un prisma de secció triangular, amb perforació simple en un extrem de 3 mm de diàmetre. El fet de trobar-se fragmentat i cremat impedeix saber si es tracta de la reutilització d'un botó prismàtic llarg fragmentat (Fig. 2: 16).

De tot el conjunt cal destacar que quasi la meitat es van trobar concentrats. El gran botó piramidal, dèsset botons prismàtics —cinc curts i dotze llargs— i els dos penjolls (Fig. 2) estaven dins d'un recipient que, junt amb uns altres, es trobava en l'interior d'un gran vas ceràmic localitzat al sector sud-est de l'habitació I, una zona d'emmagatzematge en què es van documentar setanta-cinc vasos ceràmics, molts dels quals contenien abundant cereal carbonitzat (Fig. 3).

Durant l'edat del bronze, a la península Ibèrica, els objectes fabricats amb ivori d'elefant s'han documentat bàsicament en les tres cultures ubicades en el quadrant sud-oriental: El Argar, bronze valencià i bronze de la Manxa, a les quals s'afegeix Balears.

En territori valencià, els precedents de la utilització d'ivori es troben en contextos campaniformes i només es documenten botons de perforació en V en cinc jaciments ubicats al sud del Xúquer (Pascual Benito, 1995). Durant

Fig. 2. Botons de perforació en V i penjoll d'ivori.

el bronze valencià les peces d'ivori són més nombroses i es distribueixen per tot el territori, i corresponen majoritàriament a botons, encara que apareixen tipus nous com els penjolls i els braçalets. A les comarques centrals es coneixen altres concentracions de material eburni en contextos d'hàbitat, també de productes elaborats (Les Raboses), de matrius (Muntanyeta de Cabrera) o de matèria primera, matrius i productes acabats que delaten la presència d'un taller (La Mola d'Agres, Cabeço Navarro, Cova de les Cendres) (Pascual Benito, 2012).

Cap al sud, en terres d'El Argar, hi ha jaciments on l'ivori és abundant; destaquen els de l'àrea argàrica del sud d'Alacant i, cap a l'oest, en la Meseta sud-oriental està present en diversos jaciments del bronze de la Manxa (López Padilla, 2012; Barciela, 2012). En els tres territoris es documenten botons, braçalets i penjolls, si bé hi ha notables diferències quant a la distribució d'un determinat tipus. Així, mentre en el bronze valencià hi ha un clar domini dels botons prismàtics llargs sobre els prismàtics curts, i la resta de tipus són molt escassos (piramidals de bona grandària i cònics molt menuts), al territori argàric el tipus de botó predominant és el piramidal i, a prou distància, el cònic, i en el bronze de la Manxa dominen els piramidals, però n'hi ha una bona presència de prismàtics —curts i llargs— i són molt escassos els cònics. A més a més, hi ha diferències en la distribució, el nombre i la freqüència dels braçalets,

molt escassos en el bronze valencià, on també estan absents algunes manufactures d'ivori presents en altres territoris, com ara grans de collar, poms, cilindres dentats o decorats i pintes, entre altres. Les diferències s'estenen també als contextos on apareixen, tot i que en l'àmbit argàric i, en menor grau, a la Manxa, resulta freqüent l'aparició d'objectes d'ivori en contextos funeraris, on semblen associar-se a individus masculins d'edat adulta o madura (López Padilla, 2006: 111).

Finalment, resulta d'un interès notable la procedència de l'ivori que, fins fa poc, es considerava exclusivament africà. Els últims anys, el progrés de les tècniques analítiques ha permès avançar considerablement en el coneixement de les espècies a què pertany l'ivori i, per tant, de les àrees de procedència de la matèria primera, i ha obert un nou camí en la investigació sobre les relacions extrapeninsulars. L'anàlisi de mig centenar d'objectes ha donat resultats sorprenents (Schuhmacher, 2012; 2013). Durant el calcolític l'ivori que es documenta als principals centres metal·lúrgics peninsulars —Tajo, Guadalquivir, Guadiana i sud-est— procedeix de tres espècies d'elefant, la major part d'asiàtic (*Elephas maximus*) i amb presència de fòssil (*Elephas antiquus*) i d'africà de sabana/estepa (*Loxodonta africana africana*). L'ivori asiàtic circularia per la ruta del mediterrani central i oriental, a través de Síria o Palestina, i l'ivori subsaharià per Orà via Algèria o per la ruta atlàntica des del nord-oest d'Àfrica. Durant la cultura del vas campaniforme l'ivori continua concentrant-se en les mateixes zones, amb la incor-

poració del País Valencià, i les anàlisis d'aquest moment indiquen la meitat d'elefant asiàtic i la meitat de fòssil. Durant l'edat del bronze les anàlisis posen de manifest la presència en jaciments argàrics d'ivori de tres tipus d'elefant (africà d'estepa, asiàtic i fòssil) i la incorporació del de l'hipopòtam, una varietat de matèria primera exponent del gran abast dels contactes comercials i d'un possible canvi en les regions d'exportació, passant a ser més important la ruta del Mediterrani d'est a oest, en la qual, via Orà, podria circular també l'ivori d'elefant africà d'estepa, de moment l'únic present a Cabeço Navarro.

Una de les zones d'entrada d'aquest comerç marítim podria ubicar-se al sud d'Alacant, en l'àrea septentrional de la cultura d'El Argar, prop de la desembocadura del Segura, vista la concentració de jaciments amb una gran quantitat de peces d'ivori i amb matrius o evidències de fabricació a les zones de contacte del nord del territori argàric, sud del bronze valencià i est de la Manxa. Des d'allí es distribuïria de manera radial, cap al nord, l'oest i el sud, a la resta de territoris d'aquells tres complexos culturals. A la Lloma de Betxí l'ivori pogué arribar per terra o per mar. En el primer cas, a través dels corredors del Vinalopó i de Montesa que condueixen a la plana al·luvial valenciana; en el segon, per la ruta marítima que, des d'algun port argàric, arribaria a les desembocadures del Xúquer i del Túria, zona on es detecta una certa concentració de jaciments amb ivori i, d'allí, cap a les Balears.

Fig. 3. Olla ceràmica de l'Habitació I i botons d'ivori a l'interior.

En definitiva, la presència a la Lloma de Betxí d'un abundant conjunt de peces d'ivori, un producte forà d'un alt valor social i ideològic, ens indica unes relacions i xarxes de distribució consolidades que permeten l'acumulació i l'emmagatzematge d'un preat bé exòtic utilitzat per l'elit dirigent a fi de ser un marcador de prestigi i luxe personal, i, amb el seu intercanvi, aconseguir favors, aliances, vincles o altres béns materials de les comunitats veïnes.